թերթը,— հանքերն ամայացան, հեռախոսային կապը հանքերի և գործարանների միջև կտրված է։ Բանվորները ներկայացրել էին տնտեսական պահանջներ»[65]։

Կազմվեց գործադուլային կոմիտե, որը ձեռնարկատերերին ներկայացրեց բանվորների պահանջները՝ բաղկացած 27 կետից։ Այդ պահանջները հիմնականում հանգում էին հետևյալին. 1. Սահմանել 8-ժամյա բանվորական օր, 2. վերացնել տուգանքները, 3. ավելացնել աշխատավարձը, այն վճարել յուրաքանչյուր շաբաթվա վերջում, 4. դադարեցնել աշխատանքները տոն օրերին, 5. ապահովել բանվորներին հիվանդանոցով և բժիշկով, 6. բացել երեկոյան դասընթացներ հայերի և ադրբեջանցիների համար, 7. աշխատանքից ազատել միայն բանվորական ներկայացուցչության միջոցով, վճարելով երեք ամսվա աշխատավարձը, 8. հիվանդության ժամանակ բանվորներին բուժել հանքատիրոջ հաշվին, 9. որպես պարգև աշխատավարձն ավելացնել յուրաքանչյուր տարի 20 տոկոսով, 10. գործադուլի օրերը հաշվել լիովին, 11. հանքերում էլեկտրական լուսավորություն անցկացնել, թեկ որտեղ այդ հնարավոր չէ. նավթի փոխարեն գործածել մոմ, 12. հանքերում սահմանել 6-ժամյա բանվորական օր և այլն։

Գործադուլի օրերին բանվորներն անընդհատ միտինգներ, ժողովներ էին անում, որտեղ ելույթ ունեցողները քաղաքական ճառեր էին արտասանում։ Լուր ստանալով գործադուլի մասին, կազակների ուղեկցությամբ այնտեղ շտապեցին հանքատերերը և գավառական վարչության ներկայացուցիչները։ Սկսվեցին բանակցությունները գործադուլային կոմիտեի հետ, սակայն դրանք ոչ մի արդյունքի չհասցրին։ Չկարողանալով ընկճել բանվորների դիմադրությունը, գործարանատերերը վերջ ի վերջո զիջեցին և ընդունեցին նրանց պահանջների գլխավոր կետերը։ Մարտի 29-ին գործադուլավորներն անցան աշխատանքի։

1907 թ. ապրիլին Ալեքսանդրապոլում և Երևանում տնտեսական հողի վրա գործադուլ հայտարարեցին քաղաքի հրուշակարանների վարպետներն ու բանվորները։ Հուլիսի 3-ին Երևանում գործադուլ արեցին Հակոբյանի, Այվազյանի տպարանների, Տեր-Նիկողոսյանի և Առաքելյանի կազմատների բանվորները։ Նրանք ներկայացրին 15 կետից բաղկացած պահանջներ, որոնցից գլխավորները՝ 9-ժամյա աշխատանքային օր սահմանելու և աշխատավարձն ավելացնելու հարցերն էին։ 1907 թ. օգոստոսի 22-ին Երևանում գործադուլ հայտարարեցին նաև ինժեներ Միրզոևին պատկանող ձիաքարշի բանվորներն ու ծառայողները։ 1907 թ. նոյեմբերին հուզումներ սկսեցին Ալավերդու հանքարդյունաբերական բանվորների շրջանում։

Այսպիսով, 1906—1907 թվականներին ևս, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում ու Հայաստանում շարունակվում էին հեղափոխական գոտեմարտերը։

6. ՌՍԴԲԿ ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ։ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՆ։ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տակավին XX դարի սկզբներին Հայաստանի քաղաքներում և գյուղական վայրերում հիմնադրված մարքսիստական խմբակներն ու կազմակերպություն-

65 Նույն տեղում։

ները զգալի աշխատանք էին կատարել։ Արդեն 1902—1904 թթ. բանվորական շարժման առաջին թայլերին համընթաց ստեղծվեցին Լոռիի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և այլ վայրերի ՌՍԴԲԿ կազմակերպությունները, որոնց ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնում էր ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեն։ Սկսված հեղափոխությունն անհետաձգելի պահանջ էր ներկայացնում ընդլայնել այդ կազմակերպությունների գործունեության շրջանակները, կազմակերպորեն և գաղափարապես ամրապնդել դրանք։

1905 թ. մայիսի սկզբներին Հաղպատ, Ջալալօղլի, Ուզունլար, Ոնաք գյուղերի, Ալավերդու գործարանների և Հաղպատ կիսակայարանի սոցիալ-դեմոկրատական բջիջների ներկայացուցիչների ժողովում Ստ. Շահումյանի ղեկավարությամբ ստեղծվեց ՌՍԴԲԿ Բորչալուի (Լոռիի) գավառական կոմիտեն։ Լոռիի կազմակերպության մեջ աշխատում էին Ս. Էվոյանը, Ա. Կախոյանը, Աշոտ և Անուշավան Թումանյանները, Ս. Փիրուզյանը, Ս. Իսրայելյանը և ուրիշներ։ ՌՍԴԲԿ Լոռիի կոմիտեն հեղափոխության տարիներին դարձավ Հայաստանի ամենակենսունակ և ամենամարտական կազմակերպություններից մեկը։

Հայաստանում գործող մյուս խոշոր կազմակերպությունը՝ ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպությունն էր։ Ստ. Շահումյանը Կովկասյան միութենական կոմիտեի հանձնարարությամբ շրջագայելով Հայաստանում, Լոռիից հետո այցելում է Երևան և 1905 թ. մայիսին հիմնադրում ՌՍԴԲԿ Երևանի կոմիտեն[66]։ ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության ակտիվ անդամներից էին Գ. Սոկոլովսկին, Ա. Մալխասյանը, Կ. Ալավերդովը, Բարժանսկին, Նեհիաշվիլին, Վ. Բաղդասարյանը և ուրիշներ։ Հետագայում կազմակերպությունը համալրվեց նոր ուժերով, Երևան փոխադրվեցին Մարտիրոս Միրաքյանը (բանվոր Շանթ ծածկանունով), Ասքանազ Մռավյանը, Լևոն Տեր-Հովսեփյանը, Լևոն Յաղուբյանը։

Ինչպես 1905 թ., այնպես էլ 1906—1907 թթ. Հայաստանում տեղի ունեցող գործադուլային շարժումները, գյուղացիական ելույթները, զինվորական ընդվզումները, աշակերտական հուզումները ղեկավարելու և ուղղություն տալու, դաշնակցականների, «սպեցիֆիկների», հնչակյանների և օպորտունիստական հոսանքների ու կուսակցությունների, մասնավորապես մենշևիկների դեմ պայքարելու գործում ՌՍԴԲԿ տեղական կազմակերպությունները մեծ աշխատանք կատարեցին։

Հայաստանի բոլշևիկներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև համառուսական կուսակցական-քաղաքական իրադարձություններին։ Նախապատրաստվելով կուսակցության IV համագումարին, բոլշևիկյան կազմակերպությունները քաղաքական-բացատրական լայն աշխատանք ծավալեցին բանվորների շրջանում։ Տպագրվում և տարածվում էին բազմաթիվ կոչեր և թռուցիկներ, որոնց մեջ բացատրվում էր առաջիկա համագումարի նշանակությունը՝ կուսակցության միասնությունը վերականգնելու և հեղափոխական ուժերը համախմբելու գործում։

Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների կողմից կուսակցության IV համագումարի աշխատանքներին որպես ՌՍԴԲԿ Երևանի բոլշևիկյան

---

66 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 78—80։

կազմակերպության պատգամավոր մասնակցում էր Ստ. Շահումյանը՝ «Սուրենին» ծածկանունով։ Վերադառնալով Ստոկհոլմից, Շահումյանը մայիսի վերջերին այցելեց Երևան և տեղի կոմիտեի նիստում զեկուցում տվեց IV համագումարի մասին։ Հաջորդ օրը նա հանդես եկավ ավելի ընդարձակ լսարանի առաջ։ Այդ զեկուցմանը մասնակցում էին քաղաքի ոչ միայն բոլշևիկյան կազմակերպության անդամներն ու առաջավոր բանվորները, այլև ՌՍԴՐԿ Երևանի կոմիտեի հետ կապված շրջակա գյուղերի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության անդամները։

Զեկուցումից հետո Շահումյանը զրույցներ ունեցավ կազմակերպության առանձին ղեկավարների հետ և խորհուրդ տվեց աշխատանքներին ավելի լայնորեն մասնակից դարձնել բանվորներին։ Այդ կապակցությամբ Շահումյանը նրանց ուշադրությունը հրավիրեց Երևան—Ուլուխանլու երկաթուղային ուղեմասի և քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող բանվորների վրա։ Շահումյանն այցելեց նաև Գաբրիելյան եղբայրների կաշեգործարանը, ծանոթացավ բանվորների դրությանը և նրանց աշխատանքային պայմաններին։ Նրա հետ կաշեգործարան այցելեցին ՌՍԴՐԿ Երևանի կոմիտեի ղեկավարներից Մարտիրոս Միրաքյանը, Ասքանազ Մռավյանը, Արամ Շուշանյանը։

ՌՍԴՐԿ Երևանի կազմակերպությունը 1906—1907 թթ. ավելի ակտիվացրեց քաղաքական-կազմակերպական աշխատանքները քաղաքի հիմնարկ-ձեռնարկություններում և Երևանի ու Ուլուխանլուի երկաթուղայինների շրջանում։ ՌՍԴՐԿ Երևանի կազմակերպության անդամներից Ուլուխանլուի երկաթուղային բանվորների մոտ հատկապես հաճախ էին լինում Մարտիրոս Միրաքյանը և Լևոն Յաղուբյանը։ Նրանց այցելությունները կապածներ հրուցեցին երկաթուղային ժանդարմերիայի մոտ։ Միրաքյանի և Յաղուբյանի վրա հսկողություն սահմանվեց և 1906 թ. հունիսի 23-ին նրանք ձերբակալվեցին։ Ազատվելով կալանքից, Միրաքյանը և Յաղուբյանը շարունակեցին իրենց հեղափոխական գործունեությունը, 1906 թ. սեպտեմբերին Միրաքյանը նորից ձերբակալվեց, այս անգամ՝ Ալեքսանդրապոլի կայարանում։ Խուզարկության ժամանակ նրա մոտ հայտնաբերվեց անլեգալ գրականություն, այդ թվում Վ. Ի. Լենինի «Սոցիալ-դեմոկրատիայի երկու տակտիկան դեմոկրատական հեղափոխության մեջ» աշխատությունը՝ հետևյալի առաջաբանով, երեք օրինակ։ Բացի դրանից, ոստիկանության ձեռքն ընկան լեգալ և անլեգալ բոլշևիկյան թերթերի մի քանի օրինակներ, մասնավորապես «Վպերյոդ», «Պրոլետարի», «Սոցիալ դեմոկրատ», «Կավկազսկի ռաբոչի լիստոկ» թերթերը, «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության II համագումարի ընդունած ծրագիրը», «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության երկրորդ համագումարի մասին» հայտարարությունը՝ հրատարակված ՌՍԴՐԿ Կովկասյան միութենական և Բաքվի կոմիտեների կողմից և հեղափոխական, կուսակցական այլ գրականություն։

1907 թ. մայիսին Լոնդոնում գումարվեց կուսակցության V համագումարը, որը հանդիսացավ բոլշևիկների խոշոր հաղթանակը բանվորական շարժման մեջ։ Այս անգամ ՌՍԴՐԿ Երևանի կազմակերպության կողմից համագումարին մասնակցում էր Գ. Սոկոլովսկին։ Թիֆլիսի մարզային կոմիտեի մենշևիկներին երբ հայտնի դարձավ, որ Երևանի կազմակերպությունը որպես V համագումարի պատգամավոր պատրաստվում է առաջադրել Սոկոլովսկուն, դի-

մեցին ամեն տեսակի միջոցների՝ նրա թեկնածությունը ձախողելու համար։ Սակայն այդ փորձերն անհաջողությամբ վերջացան։

1906—1907 թթ. ընթացքում լայն գործունեություն էր ծավալել նաև ՌՍԴԲԿ Բորչալուի (Լոռիի) կազմակերպությունը։ Տակավին 1906 թ. աշնանը, հոկտեմբերի 15-ին, Հաղպատում տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության առաջին կոնֆերանսը, որը քննեց մի շարք հարցեր, այդ թվում՝ գավառական կոմիտեի հաշվետվությունը։ Կոնֆերանսում ընդարձակ զեկուցումով հանդես եկավ Ստ. Շահումյանը։ 1906 թ. դեկտեմբերի 25-ին Հաղպատում տեղի ունեցավ Բորչալուի կազմակերպության երկրորդ կոնֆերանսը՝ դարձյալ Շահումյանի ղեկավարությամբ։ Կոնֆերանսը քննության առավ դումայական կամպանիայի անցկացման, բուրժուական կուսակցությունների՝ դաշնակցության դեմ տարվող պայքարն ուժեղացնելու հարցերը և այլն։ Կոնֆերանսը միաժամանակ կուսակցության V համագումարի պատգամավորներ ընտրեց։ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի (Լոռիի) կազմակերպության կողմից պատգամավորներ ընտրվեցին Ստեփան Շահումյանը և Աստուր Կախոյանը («Բորչալինսկի» ծածկանունով)՝ վճռական ձայնով և Միխա Ցխակայան՝ խորհրդակցական ձայնով։ Սակայն զանազան մեքենայությունների միջոցով Թիֆլիսում մենշևիկներին հաջողվեց չեղյալ հայտարարել նրանց մանդատները։ Շահումյանն ստիպված եղավ վերադառնալ Լոռի և նոր կոնֆերանս հրավիրել, որը վերընտրեց նրանց և նոր մանդատներ տվեց։ Ձկարոզանալով տեղում տապալել կովկասյան բոլշևիկների մանդատները, մենշևիկները, ինչպես նախորդ համագումարում, այնպես էլ V համագումարում սկսեցին վիճարկել նրանց մանդատների իսկությունը, հանձնելով դրանք մանդատային հանձնաժողովի կրկնակի քննությանը։ Մենշևիկներն իրենց առարկությունները, մասնավորապես Բորչալուի կազմակերպության պատգամավորների դեմ, պատճառաբանում էին նրանով, որ այնտեղ իբր թե կազմակերպություն չկա, որը սոցիալ-դեմոկրատական աշխատանք տարած լինի։ Շահումյանը համագումարում հանդես եկավ մարտական մի ճառով և, մերկացնելով մենշևիկների արարքները, խոսեց կուսակցական-քաղաքական այն աշխատանքի մասին, որ կատարել էր ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպությունը։

1907 թ. մարտին Լեջանում տեղի ունեցավ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության III կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին 13 կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ։ Կոնֆերանսը քննարկեց կուսակցական մի շարք հարցեր և ընդունեց առանձին գյուղերի հողային հարցերին վերաբերող կոնկրետ որոշումներ։ Կոնֆերանսից հետո հրապարակվեց «Ընկերներ» կոչը, որի մեջ հաղորդվում էր տեղի ունեցած կոնֆերանսի մասին և մասսայականացվում այն որոշումները, որ ընդունվել էին Լեջանում։ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի (Լոռիի) կազմակերպությունը որպես ղեկավար կենտրոն գոյություն ունեցավ մինչև 1909 թ.։ Հետագայում, երբ ռեակցիան ուժեղացավ, գավառային կոմիտեի աշխատանքները դադարեցին. գործում էին միայն տեղական առանձին կազմակերպություններ։

1906—1907 թթ. հեղափոխական շարժումների աստիճանական անկման տարիներին, երբ սկսվել էր հակահեղափոխական հարձակումը բանվոր դասակարգի և նրա հեղափոխական կուսակցության վրա, երբ գյուղերն էին ուղարկվում պատժիչ արշավախմբեր՝ ապստամբած գյուղացիների հետ դա-

տաստան տեսնելու համար, կուսակցության խնդիրն էր պաշտպանել 1905 թ. ընթացքում ձեռք բերած նվաճումները։ Այդ նպատակով կուսակցությունն աշխատում էր օգտագործել բոլոր լեգալ հնարավորությունները։ Դուման այդպիսի լավագույն հնարավորություն էր ստեղծում, ուստի բոլշևիկները որոշեցին մասնակցել և նրա ամբիոնն օգտագործել իրենց հեղափոխական նպատակների համար։

1907 թ. հունվարին սկսվեց Երկրորդ պետական դումայի ընտրությունների կամպանիան։ Հայաստանի բոլշևիկները, որ դեռևս 1906 թ. աշնանը որոշել էին ակտիվորեն մասնակցել ընտրություններին, Երևանի նահանգի կողմից պատգամավոր էին նախատեսել Գ. Սոկոլովսկուն։ Այս կապակցությամբ ստանալով Կովկասյան մարզային կոմիտեի հանձնարարականը, ՌՍԴԲԿ Երևանի կազմակերպության անդամները լայն աշխատանք ծավալեցին քաղաքի և նահանգի աշխատավորության շրջանում, նրանց բոլշևիկյան քաղաքական լոզունգների շուրջը համախմբելու համար։ Սակայն նահանգական իշխանությունները, պատրվակ բռնելով բնակարան վարձելու համար պայմանագիր չունենալը, ցուցակներից հանել տվեցին Սոկոլովսկուն, դրանով իսկ ձախողելով նրա թեկնածությունը։

Հետևելով իրենց հետ բավական սերտ կապված էսեռական կուսակցության օրինակին, Երկրորդ դումայի ընտրություններին մասնակցելու հայտ ներկայացրեց դաշնակցությունը։ 1907 թ. սկզբներին դաշնակցական մամուլն ու նրա քաղաքական գործիչները նետվեցին պայքարի հրապարակ։ Նրանք կոչ էին անում ամենուրեք վստահության քվե տալ «Ցաճկահայերի արտասուքը սրբող, ռուսահայերի եկեղեցական գույքը պահանջող և հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ ժողովրդին պաշտպանող ու փրկող» կուսակցության ներկայացուցիչներին[67]։ Այս ազգայնական պլատֆորմը դաշնակցականները դյուրությամբ զուգակցում էին իրենց նոր դիմափոխությանը՝ «սոցիալիստական» և «աշխատավորական» կուսակցություն դառնալու հանգամանքին։

Հունվարի վերջերին, փետրվարի սկզբներին Անդրկովկասում ավարտվեցին Երկրորդ դումայի ընտրությունները։ Մասնակցելով ընտրություններին, դաշնակցականներին հաջողվեց մի շարք վայրերում անցկացնել իրենց թեկնածուներին՝ դուրս վանելով գլխավորապես հայ լիբերալ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին։ Երևանի նահանգի կողմից Երկրորդ դումայի պատգամավորներ ընտրվեցին դաշնակցականներ Հ. Սաղաթելյանն ու Ս. Տիգրանյանը, ազգբրեջանական բնակչության կողմից՝ Մահմեդ աղա Շախտախտինսկին։ Ուժեղ աթոռակռիվ եղավ դաշնակցականների և հայ լիբերալների միջև Ելիսավետպոլի նահանգում։ Այստեղ 1907 թ. փետրվարի 6-ին, ընտրությունների առաջին աստիճանով անցավ Սամսոն Հարությունյանը, որի թեկնածության վրա պընդում էր հայ լիբերալ մտավորականությունը։ Սակայն դաշնակցականներին հաջողվեց Հարությունյանի փոխարեն պատգամավոր ընտրել Ս. Տեր-Ավետիքյանին։

Հետզհետե սաստկացող դասակարգային հակասությունների մթնոլորտում հասարակական շահերի բախումներն ավելի որոշակի և վճռական էին դարձնում ընտրական պայքարը դումայի շուրջը։ Չնայած լիբերալների և դաշնակցության ներհակություններին ու նրանց ընդհանուր հակապրոլետարական

67 «Մշակ», 1907, N 18։

դիրքավորմանը, հայ բուրժուազիան գերադասում էր իր ձայնը տալ ավելի որոշակի և անսրող ծրագրերով հանդես եկող դաշնակցությանը, քան անատամ հայկական լիբերալիզմին։ Կարսի մարզում անկուսակցական պատգամավոր ընտրվեց Հ. Աթաբեկյանցը, որին հայ լիբերալներն անմիջապես կադետ մկրտեցին։

Անդրկովկասում, ամբողջությամբ վերցրած, ուժերի հարաբերակցությունը վճռականորեն փոխվում էր, երբ ցարիզմին քննադատելով հանդերձ, հայ բուրժուական և մանրբուրժուական կուսակցությունները հանդես էին գալիս պրոլետարիատի և նրա կուսակցության դեմ։ Միայն Թիֆլիսում, ուր դաշնակցականները բավական ուժեղ էին և ընտրական մոլեգին կամպանիա էին տանում, նրանք կարողացան դումայի պատվիրակ ընտրել 24 մարդու, իսկ սոցիալ-դեմոկրատիայի կողմից ընտրվեց 52 մարդ[68]։ Փետրվարի 6-ին համաքաղաքային ընդհանուր ժողովում դաշնակցականների, բոլշևիկների և մենշևիկների կողմից դումայի պատվիրակության թեկնածուներ առաջադրվեցին Սիմոն Զավարյանը, Ստեփան Շահումյանը և Արշակ Զուրաբյանը։

Խուսներում բազմության, թղթակիցների և քաղաքային վարչության անդամների ներկայությամբ իրենց ընտրական պլատֆորմերի պաշտպանությամբ հանդես եկան դաշնակցության կողմից Ս. Զավարյանն ու Գ. Խաժակյանը, մենշևիկների կողմից՝ Նոյ Ռամիշվիլին և բոլշևիկների կողմից՝ Ստ. Շահումյանը։ Իր ելույթում Ստ. Շահումյանը, մերկացնելով դաշնակցությանը, սուր քննադատության ենթարկեց նաև մենշևիկներին։ Մասնավորելով իր խոսքը մենշևիկների կողմից ներկայացվող ընտրական «նակազի» մասին, Ստ. Շահումյանը ցույց էր տալիս, որ հրավիրվելիք դուման չի կարող դառնալ օրգանական գործունեության ասպարեզ։ Սակայն փետրվարի 6-ի ժողովում մենշևիկների բազմաթիվ մեքենայությունների հետևանքով դումայի պատգամավոր ընտրվեց Արշակ Զուրաբյանը։

Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ Պետական դումայի քննարկման գլխավոր հարցերից էր ագրարային-գյուղացիական հարցը։

Երկրորդ պետական դումայի նիստերում արծարծված կովկասյան իրականության ցավոտ հարցերից էր երկրամասում զեմստվո մտցնելու խնդիրը, որը դումայից առաջ էր ծագել։ Տակավին դարասկզբին, հայկական, վրացական, ադրբեջանական մամուլը բարձրացնում էր այդ հարցը, որը, սակայն, Գոլիցինի ժամանակ կառավարական բարձր ոլորտները չհասավ։ Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի խոստումներով բաջալերված և ռուսական լիբերալ մամուլի համակրական վերաբերմունքից սրտաջերմված բուրժուական մամուլի տեղական օրգաններն այդ հարցը նոր ուժով բարձրացրին։ Եվ իրոք, Երկրորդ դումայի առաջին քննության առարկաներից մեկը զեմստվոյի հարցն էր, որի նախաձեռնությունն իրենց վրա վերցրին կադետները։

Երկրորդ պետական դումայում Հ. Աթաբեկյանցը, ունենալով կադետ պատգամավորների աջակցությունը, բարձրացրեց Կարս քաղաքում տեղական ինքնավարություն մտցնելու խնդիրը։ Հատուկ գրությամբ Աթաբեկյանցը բացատրեց, որ չնայած իր աշխարհագրական, ռազմական և տնտեսական նշանակությանը, որպես Ռուսաստանի և Թուրքիայի մերձեցուցիչ օղակ, և քսան հազար բնակչությանը, Կարսը շարունակում է կառավարվել ոստիկանական

68 Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1958, էջ 214—215։

վարչության կողմից։ Նա հիշեցնում էր, որ տակավին XIX դարի վերջերից սկսած այս հարցը մի քանի անգամ դրվել էր Կովկասի կառավարչապետների առջև։ Նույնիսկ 1905 թ. մարտի 10-ին մարզի զինվորական նահանգապետը փոխարքային ներկայացրել էր այդ խնդիրը և մատնանշել դրա լուծման անհրաժեշտությունը։ Սակայն փոխարքայի և պետական խորհրդի միջև տեղի ունեցած քաշքշուկի պատճառով հարցը առկախ էր մնացել, և այժմ Աթաբեկյանցը դումայի միջոցով պահանջում էր շտապել «մինչև ինքնավարությունների վերաբերյալ նոր և կատարելագործված օրենսդրություն մշակելը, մըտցընել Կարս քաղաքում ինքնավարություն՝ համաձայն 1892 թ. հունիսի 11-ի օրենքի»։

Աթաբեկյանցի առաջարկը նախապես քննվել էր կադետական կուսակցության օրենսդրական հանձնաժողովում և ստորագրված էր 37 մեծ ու փոքր կադետների կողմից, որոնցից նշանավոր էին Ռոդիչչևը, Ստրուվեն, Կիզևետտերը, Մակլակովը, Տելենկոն, Դոլգորուկովը, Աճեմյանը և ուրիշներ[69]։

1907 թ. ապրիլին Աթաբեկյանցը դումային ներկայացրեց մանրամասնորեն շարադրված մի այլ զեկուցագիր, որով մինիստրների խորհրդի նախագահից պահանջում էր Կովկասում կիրառելու համար շտապ կերպով քննարկման դնել մի շարք հարցեր, այդ թվում. 1. փոխարքայի խորհուրդը փոխարինել ժողովրդից ընտրված խորհրդակցական մարմնով, 2. բարեփոխել Կովկասում գոյություն ունեցող դավառական ոստիկանական հաստատությունները, 3. բարեփոխել գյուղական դատարանները և մայրենի լեզու մտցնել տեղական գյուղական դատարաններում, 4. Կարսի և Բաթումի զինվորական-ժողովրդական դատարանները վերացնել, 5. մայրենի լեզվով դատավարություն՝ տարրական և ժողովրդական ուսումնարաններում և տեղական լեզուների դասավանդման կանոնավորումը՝ միջնակարգ ուսումնարաններում, 6. վերանայել գոյություն ունեցող ջրաբաշխական օրենքները, 7. դադարեցնել Թուրքստանի ներքին նահանգներից վերաբնակիչների հոսանքը Կովկաս, 8. վերացնել գյուղացիների և կալվածատերերի միջև գոյություն ունեցող ժամանակավոր պարտավորյալ վիճակը և այլն։

Դումայի նիստերում, նրա առանձին հանձնաժողովներում ելույթներ ունեցան նաև Հ. Սաղաթելյանը, Ս. Տիգրանյանը, Մ. Շախտախտինսկին, Ս. Տեր-Ավետիքյանը՝ տնտեսական, մատակարարական, ազգային-մշակութային խնդիրների, ռազմադաշտային դատարանների վերացման ու պարտադիր ուսուցում մտցնելու, բյուջեի, ազգարարային և այլ հարցերի շուրջը՝ համապատասխան իրենց դասակարգային ըմբռնումներով։

Վ. Ի. Լենինը ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին հանդես եկած կուսակցությունների ագրարային ծրագրի քննադատությանը նվիրված աշխատության մեջ անդրադարձել է նաև Հ. Սաղաթելյանի և Ս. Տեր-Ավետիքյանի ելույթներին։ Նա ցույց է տվել, որ հիշյալ պատգամավորները, մասնավորապես Հ. Սաղաթելյանը, բառացիորեն կրկնել են էսեռական կուսակցության ագրարային ծրագրի ուտոպիստական և ըստ էության ռեակցիոն մըտքերը՝ համայնքն անձեռնմխելի թողնելու անհրաժեշտության մասին՝ մանր

---

69 Տե՛ս «Государственная Дума, второй созыв, стенографические отчеты», т. 1, СПб., 1907, стр. 985.

տնտեսությունները կապիտալիզմի ավերիչ ներգործությունից պաշտպանելու համար[70]։

Անդրկովկասյան պատգամավորներից անհամեմատ ավելի հաջող ելույթներ ունեցավ Ա. Զուրաբյանը։ Առաջին անգամ նա դումայում հանդես եկավ մարտի 27-ին՝ բյուջեի հոդվածների քննարկման հարցերի կապակցությամբ։ Հեգնելով կադետական ճառախոսներին, Զուրաբյանը հայտարարեց, որ խոսք կարող է լինել ոչ թե դումայի ունեցած մեծագույն ֆինանսական իրավունքների, այլ այդպիսիք բոլորովին չունենալու մասին։ Անցնելով բյուջեի եկամուտների աղբյուրների հարցին, նա բացահայտեց այն կեղեքումը, որին ենթարկվում էին ժողովրդական մասսաներն ուղղակի և անուղղակի հարկման հետևանքով։ Երկրում բռնկված սովի և աղքատության պայմաններում, երբ միլիոնավոր գյուղացիներ անոթությունից ուռչում էին, իսկ բանվորների մեջ համատարած գործազրկություն էր տիրում, կառավարության փորձը՝ դումայի հավանությամբ ավելացնել պետական հարկերը, Զուրաբյանը համեմատեց անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ՝ ստրկատերերի վերաբերմունքին՝ ստրուկների նկատմամբ[71]։

Ապրիլի 16-ի դումայի փակ նիստում, երբ զինվորական մինիստր Ռեդիգերի ներկայությամբ քննարկվում էր նորակոչիկների հարցը, Ա. Զուրաբյանը վեր հանեց ռազմաճակատներում միապետական զորքի պարտությունների բուն պատճառները և պերճախոս փաստերով ցույց տվեց սպաների դաժանությունը զինվորների նկատմամբ։ Զուրաբյանի ելույթը բուռն ոգևորություն առաջացրեց դումայում, ձախերն ուժգնորեն ծափահարեցին, աջերը բողոքեցին և աղաղակեցին, նախագահը «կարգի հրավիրեց» դահլիճը և երեք անգամ դիտողություն արեց ճառախոսին՝ բանակին ապստամբության կոչեր ուղղելու համար։ Չնայած դումայի նիստը փակ էր, այնուամենայնիվ այնտեղ տեղի ունեցած աղմկահույզ վիճաբանությունների լուրերը թափանցեցին մամուլի էջերը և Ա. Զուրաբյանի ելույթը առիթ դարձավ, որ սևհարյուրյակային թերթերը «հայ պատգամավորի կողմից բանակի արժանապատվությունը վիրավորելու համար» հակահայկական նոր արշավանք սկսեն[72]։

1907 թ. մայիսի 24-ին դումայում Կովկասի կապակցությամբ առաջացած հարցապնդման ժամանակ, Զուրաբյանն ունեցավ իր վերջին ելույթը։ Մերկացնելով Արևմտյան Վրաստանի գյուղերում կազակային արշավախմբերի բռնությունները, Զուրաբյանը ցույց տվեց, որ փոխարքայի ներկայացուցչի՝ դումային տված բացատրությունները, թե պատժախմբերը ետ են կանչված, հիմքից զուրկ են և իրականությանը չեն համապատասխանում։ Հետո էլ անցնելով Հայաստանի գյուղերին, սկսեց ընթերցել Ելիսավետպոլի նահանգում գործող կազակային զորամասերի կատարած բազմաթիվ վայրագությունների և քստմնելի դեպքերի նկարագրություններով լի հեռագրերը[73]։

---

70 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկ., հ. 16, էջ 471—472։

71 Տե՛ս «Государственная Дума, второй созыв, стенографические отчеты», т. I, стр. 1161.

72 Տե՛ս «Государственная Дума, указатель к стенографическим отчетам, второй созыв», 1907, СПб., стр. 81; նաև տե՛ս «Մշակ», 1907, № 86։

73 Տե՛ս «Государственная Дума, второй созыв, стенографические отчеты», т. II, СПб., 1907, стр. 1079—1084.

Երկրորդ դուման ևս չարդարացրեց Նիկոլայ II-ի հույսերը, ուստի ցարը որոշեց ցրել նաև այս դուման։ 1907 թ. հունիսի 1-ին կառավարության ղեկավար Ստոլիպինը փակ նիստում պահանջեց դումայից անմիջապես արտաքսել սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի բոլոր 65 անդամներին և ստահոդ մեղադրանք ներկայացնելով «պետական դավաճանության» մեջ, նրանց բանտարկել տվեց։

1907 թ. հունիսի 3-ին օրենք հրատարակվեց պետական դուման ցրելու և Երրորդ դումա հրավիրելու մասին։ Այդ նոր օրենքով բանվորների և գյուղացիների ընտրական իրավունքներն ավելի սահմանափակվեցին։ Դրանով իսկ Ստոլիպինը պետական հեղաշրջում կատարեց, որովհետև կառավարությունը, խախտելով դումայի օրենսդիր իրավունքը, օրենք հրատարակեց առանց նրա գիտության։

1907 թ. հունիսերեքյան հեղաշրջումով ավարտվեց Ռուսաստանի առաջին ժողովրդական հեղափոխությունը։ Հեղափոխությունը պարտվեց. ռեակցիան ժամանակավոր հաղթանակ տարավ, մինչև որ սկսվեց հեղափոխական շարժումների նոր վերելքը։

Հեղափոխության պարտության հիմնական պատճառն այն էր, որ չհաջողվեց միասնական հեղափոխական հոսանքի մեջ միավորել բանվորների, գյուղացիների և զինվորների ելույթները։

1905—1907 թվականների ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը հերոսական գոտեմարտերի մի ամբողջ շրջան էր։ Հեղափոխությունը, խարխլելով ցարիզմի հիմքերը, լուրջ հարվածներ հասցրեց նաև համաշխարհային իմպերիալիզմի սիստեմին։ Նրա ազդեցությամբ բանվորական շարժումներ ծավալվեցին եվրոպական մի շարք երկրներում։ 1905 թ. հեղափոխությունը ուժեղ թափ հաղորդեց նաև Ասիայում տեղի ունեցող ազգային-ազատագրական և դեմոկրատական շարժումներին։

1905 թ. հեղափոխությունը մեծագույն իրադարձություն լինելով Ռուսաստանի ժողովուրդների կյանքում, միաժամանակ 1917 թ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության գլխավոր փորձը հանդիսացավ։

1905—1907 թթ. հեղափոխությունը սկսվելով Ռուսաստանի կենտրոնում, լայն արձագանք գտավ նաև ազգային ծայրամասերում, այդ թվում՝ Հայաստանում։ Հեղափոխությունը ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմության մեջ նոր կարևոր էջ բացեց։ Այն սթափեցրեց և ոտքի հանեց ազգային սահմանափակ կյանքով ապրող փոքր ժողովուրդներին, ցույց տվեց, որ նրանց, ինչպես և հայ ժողովրդի ազատագրումը, հնարավոր է միայն Ռուսաստանի բոլոր ճնշված ժողովուրդների համատեղ պայքարով։